

են քարաշէն սենեակներ մանաւանդ հա-
բաւակողմն, որն բնակարան կրօնաւորե-
լոցն և որն զանազան պիտոյից հաճար,
հարաւային պարսպի տակն է և այդին
վանուց, որ մինչև հիմայ ևս «անապատի
բաղ», կասուի. որոյ մէջն է ընկուզինի մի
«մարգարտի ծառ», կոչեցեալ յանուն
կուսի որումն հիւսիսային պարսպի տակն
է գերեզմանոցն կուսանաց ուր կան յիս-
նաչափ գերեզմանք, որոց երկուքի արձա-
նագրերն զրի առի, որք են «Այս է տա-
պան Փանիկէի դուստր Անուամէին փոխե-
ցաւ առ Քրիստոս թրվով ՌՆՆՎ»,
«Այս է տապան Պետրոսի դուստր Առա-
թին փոխեցաւ առ Քրիստոս թ. ՌՆՆՎ»:

(Շորաւիւնէի):

ԹԷ ԻՆՉՊԷՍ ԿԱԶՄՈՒԵՅԱՒ ՀԱՅՈՅ ԱԶԳԸ

(Զ. Բէն Տաղար):

5) Մեր ազգի մէջ մասն և խառնուե-
ցան նաև բաղմաթիւ Յոյներ: Ինչ որ վե-
րը ասացինք Պարսիկների մասին, նոյնը
հարկաւոր է կրկնել և Յոյներին մասին, —

ներէն երկու դեռաթիթիթ չքնաղ աղջիկներ, եր-
կու տարւոյ չափ զաղտաբար կպահէ գերենք իւր
տան մէջ. յայտնի լինելէն յետոյ խոճայ Խա-
ռումն գիւղի միւս խոճաների հետ վրէժխնդրու-
թեան հնար մտածելով, զիշերուան մի մէջ տաճ-
կաց մղկիրթն այնպէս կործանել և յատակել
կտայ, որ նշանն անգամ չերևի. ձայնն նախիջե-
ւանի Զանդ Քեարիմ խանին հասնելով կհրա-
մայէ խնդրել խառումը. Գիւղի հիւսիսակողմն
կան ցարդ ևս խոճայ Խառումի աւերակ տներն.
Իսկ ստորերկրեայ կամարակապ «գէրգամբիրն»,
դեռ անփաս:

Թէպէտ մեր պատմագիրները և մանա-
ւանդ Մովսէս Խորենացին չեն յիշում
մի առանձին դիպուած որ Յոյները մեծ
բաղմաթիւնով գաղթած լինէին Հայոց
երկիրը, բայց ի նկատի ունենալով Հա-
յոց և Յունաց մէջ եղած սերտ յարա-
բերութիւնները, որոնք երբեմն բարեկա-
մական էին և երբեմն թշնամական, այլ և
այն որ շատ անգամ և Հայերին յաջո-
ղումէր յաղթել Յոյներին և բաղմաթիւ
գերիներ խլել նոցանից, մենք համարձա-
կօրէն կարողենք ենթադրել, որ արդարև
շատ Յոյներ մտան մեր ազգի մէջ և խառ-
նուեցան ժողովրդի հետ: Պակաս չէ և
վկայութիւնը նոյն իսկ Յունաց պատմա-
գիրների մէջ: Չամէնանը՝ քաղելով Ստրա-
բոնից, Մեմոնից, Պլուտարքից, Ապ-
պիանից և ըն. հաղորդումէ մեզ թէ՝ «Տիգ-
րան երկրորդը, աւարտելով պատերազմը
Պարսպտինու հետ, յարձակուեցաւ Ա-
պադովկիայի վերայ, տիրեց բոլոր երկրին
և 30000 մարդ գերի առնելով ուղարկեց
նոցա Հայաստան: Աւերեց նա նմանապէս
Յունաց տասնեակերու քաղաքը և նոցա
բնակիչները, որպէս է Մաթակ քաղաքի
(յետոյ Ախարիա) բնակիչները տարաւ
և բնակեցրեց Տիգրանակերտում (իւր շե-
նած նոր քաղաք) և ուրիշ տեղերում»⁽⁴⁵⁾:
Մովսէս Խորենացին նոյնպէս յիշումէ
Տիգրանի պատերազմը Յոյների հետ և
նորա յաջողակ յաղթութիւնները, բայց
ըստ իւր համառօտութեան մանրամաս-
նաբար չէ որոշում թէ տանուեցա՞ն ար-
դեօք գերիներ և թէ որքան էին նոքա⁽⁴⁶⁾:

(45) Չամէ. պատ. հատ. Ա. եր. 226:

(46) Մով. Խոր. զիբք Բ. եր. 88:

6) Մեր ազգի մէջ մտան և խառնուեցան մինչև անգամ ճ'ենաստանից եկած գաղթականներ: Զ յիշելով Օրբէլեանց ցեղը, որոնք՝ ինչպէս պատմումէ Սանփաննոս սիւնեաց եպիսկոպոսը ⁽⁴⁷⁾՝ եկան Քրիստոսից առաջ թէպէտ ուղղակի Վլքրաստան և այն տեղ հաստատեցին իւրեանց բնակութիւնը, բայց յետոյ ցրուեցան և Հայաստանի գաւառներում, մանաւանդ Սիւնեաց երկրում, ուր տիրեցին շատ տեղերին և խնամութեամբ խառնուեցան Հայերի հետ, — չիշելով, կըրկնումմամ, այս դիպուածը, ուշ դարձնենք այն գաղթականութեան վերայ, որով ճ'ենաստանից եկան ուղղակի Հայաստան: Մովսէս Խորենացին՝ երևի թէ ծանր նշանակութիւն տալով՝ իւր պատմութեան մէջ նուիրումէ այս գաղթականութեան մի ամբողջ գլուխ և պատմումէ այսպէս:

“Եթէ ուստի և զիարդ ազգ Մամիկոնէից:

“Վ խնամեալ Երտաշրի որդւոյ Սասանայ, թողու զթագաւորութիւնն Պարսից որդւոյ իւրում Շապուհ: Ի սորա աւուրս եկեալ ի Հայսնախնի ազգին Մամիկոնէից յարեւելից հիւսիսականէն ի քաջատոհմիկ և ի զլեաւոր աշխարհէ և ամենայն հիւսիսականաց ազգաց առաջին, ասեմ իսկ զճ'ենացն՝ որ ունին զըոյց այսպիսի:

“Համա կատարման կենացն Երտաշրի, Երբոկ ոմն ճ'ենբակուր, որպէս ասի ի նոցա լեզուն պատիւ թագաւորութեան. սորա երկու դպեկորդիք Բղդոն և Մամդուն անուն կոչեցեալ, մեծ նախարարք: Եւ չարախօսեալ Բղդոնայն զՄամդուննայն, հրամայեաց թագաւորն ճ'ենաց Երբոկ սպանանել զՄամդունն: Չոր լուսացեալ Մամդունայն, ոչ գայ ի կոչն արքայի, այլ փախուցեալ աղիւն իւրով անկանի առ Երտաշր Բագաւորն Պարսից: Եւ Երբոկ հրեշտակս առաքէ խնդրել զնա. և ի չլսելն Երտաշրի, պատերազմ ի վերայ նորա յօրինէ թագաւորն ճ'ենաց: Եւ իսկոյն մեռեալ Երտաշրի, թագաւորէ Շապուհ:

“Երբ՝ թէպէտ և ոչ տայ Շապուհ զՄամդուն ի ձեռն տեառն իւրոյ, այլ և ոչ յԵրեաց երկիրն թողու, բայց ամենայն աղիւնն իւրով առաքէ զնա, իբրեւ վտարանդի, առ գործակալս իւր որ ի Հայս . . . :

“Իսկ Մամդունայ յոչ կամաց եկեալ յաշխարհս մեր, հանգիպեցաւ գալստեանն Տրդատայ. և ոչ դարձաւ ընդ զօրս Պարսից, այլ ամենայն աղիւնն իւրով ընդ առաջ զնաց նմա մեծաւ պատարագաւ. և Տրդատ ընկալաւ զնա, բայց զկնի իւր ի պատերազմ ոչ էառ յերկիրն Պարսից. այլ երբ որպէս աղիւնն նորա և ուժիկ ի կերակուր. փոփոխելով տեղ ի տեղումէ ցրովանդակ ամս , ⁽⁴⁸⁾:

Պատմադրի վերոյբերեալ խօսքերից երևումէ որ երրորդ դարու վերջերում Զինաստանցի մի երևելի իշխան փախելով իւր հայրենիքից եկել է Հայաստան: Եյս

(47) Պատմութիւն Տան Սիոական Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, տպագրութիւն Պ. Էմինի, Մոսկուա, 1861 ամի, զԼ. ԿԵ. եր. 271 և հետեւալք:

(48) Մով. Խոր. զիրք Բ. եր. 162—163:

անցքի առելի մանրամասն և ճիշտ պատմութիւնը առաջ է բերում Սերէոս Ապիսկոպոսը: Նա ասումէ.

“... Աւ յետ նորա (Արտաշի) պայազատք նորին զնոյն ձեւ օրինադրեն զՄամիկոնէիցն սալս աղգաց զնեղութիւնն: Քանզի ոչ են սոքա (Մամիկոնեանք) որդիք աղգածնինն Արամանեկայ, այլ՝ են եկեալ ի Ղենաստանէ յամս Արտաւանայ արքայի Պարթեաց և մեծին Խոսրովու արքային Հայոց. որպէս լուայ⁴⁹⁾ յառնէն մեծէ՝ որ եկեալ էր հրեշտակութեամբ ի Ղենայ թագաւորէն առ արքայն Խոսրով, յօր իմ⁵⁰⁾ հարցեալ ի դրանն ար-

(49 և 50) «Լուայ», «իմ», և հետեւեալ խօսակցութիւնը չպէտք է վերաբերուն ինքն իսկ Սերետին, որովհետեւ ինչպէս պարզ երևումէ շարունակութիւնից, այդ շարունակութիւնը հեղինակը առաջ է բերում ուրիշ պատմադրից, մանաւանդ որ Սերէոս Ապիսկոպոսը, եօթներորդ դարու հեղինակը, չէր կարող խօսակցութիւն առնել Ղենաստանցի պետանի հետ, որը եկել էր Խոսրովի մօտ, որովհետեւ մենք ունեցել ենք երեք խոսքով — առաջին կամ մեծ՝ հայր Տրդատայ երրորդ դարու վերջերում, երկրորդ Խոսրով՝ որդի Տրդատայ չորրորդ դարու մեջերում, և Խոսրով երրորդ՝ նոյն դարու վերջերում և հինգերորդ դարու սկզբներում: Թէպէտ Սերէոսը այս գլխու սկզբում գնումէ այսպիսի խորագիր: «Արդ թէ պիտոյ է քեզ ու ընթերցասէր, երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացոյ և Ստեփաննոսի Տարօնացոյ հաւաստի և ճշմարիտ մատենագրաց՝ զորդի ի հօրէ ճանաչել», բայց որովհետեւ վերջերեւալ քաղուածքը նման չէ Խորենացու խօսքերին, հաւանական է կարծել որ Սերէոսը առաջ է բերում Ստեփաննոս Տարօնացոյ խօսքերը, որը երեւի թէ ժամանակակից էր Ա. Խոսրովին և որի գրուածը գեռ չէ գտած: Պէտքէ իսկոյն նկատենք և այն, որ Սերէոսի յի-

քունի՝ եթէ «Աղգ մի մեծ ի Հայաստան երկրի կայ՝ զորմէ ասեն եթէ ի ձերմէ աշխարհէն գնացեալ են», — Աւ նա ասաց ինձ. «Ասեն, ասէ, զուսանք և ի մերում աշխարհին յերգս իւրեանց զՄամիկն և զԱրնակն արս երկուս լեալ քաջս և զըլխաւոր եղբարս հարազատս, որդիք Առնամայ նախարարին՝ որ էր երկրորդ ի թագաւորութեանն Ղենաստանի: Որոյ մահունն առնս այսորիկ առ զկին սորին թագաւորն նոցին ի կնութիւն: Աւ եղև ի նմանէ որդի՝ որ զկին մահուան հօր իւրոյ յաջորդեալ նստաւ յաթոռ հայրենի թագաւորութեանն: Աւ նոքա երկու եղբարք նորա ի Մօրէ, և ոչ ի հօրէ, ապրատամբեալ ի քաց կացին ի նմանէ. և միաբանեալ ընդ ինքեանս զմասն մի ի նախարարացն և ի զօրացն՝ առնեն ուխտ միաբանութեան: Որոց խորհեալ խորհուրդ չարութեան սպանանել զեղբայրն իւրեանց՝ զԹագաւոր աշխարհին Ղենակուր, և առնուլ զԹագաւորութիւնն նորա:

«Աւ զօրաժողով ինէին Մամիկն և Արնակն ի վերայ նորա ի միում տեղւոյ աշխարհին իւրեանց, և բաժանի զզօրս աշխարհին յերկուս: Աղգ լինի Ղենակուրի գումարէ և նա զօրս իւրոյ կողմանն և գնայ ի վերայ նոցա ի պատերազմ. և յարձակին ի վերայ միմեանց՝ հարկանեն սրով սուսերի, և սպառնն զզօրն ապստամբական:

Հաճ Ստեփաննոս Տարօնացին չէ այն Ստեփաննոս Տարօնացի կամ Տարօնցի պատմադիրը, որը առելի յայտնի է Ստեփաննոս Ասողկի կամ Ասողկի անունով և որը ծաղկեցաւ մետասաներորդ դարում:

“Փախստական լեալ Մամիկն և Առնակըն՝ զնան առ արքայն Արշակունի որ նստէր ի Բաշէ Շահաստանի՝ յերկիրն Վուշանաց։ Եւ էր խաղաղութիւն ի մէջ երկոցուն թագաւորութեանցն այնոցիկ։

“Յայնժամ մեծաւ աղերսիւ խնդրեալ զնոսա Շենքաւորի յարքայն Պարթեւաց. “Օ, ի բարձցէ ի միջոյ, ապա թէ ոչ՝ լուծցի ուխտ խաղաղութեանն որ ի միջոյ մերում, , : Իսկ նորախնայեալ յարսըն, ոչ ետ զնոսա ի ձեռս նորա. այլ զրէ առ նա սիրով. “Անդրէն ուխտ խաղաղութեան մերոյ (ասէ) հաստատուն կացցէ ի միջի մերում, զի երդուեալ եմ առ նոսա զի նոքա մի մեռցին, այլ ետու տանել զնոսա ի մուտս արեւու և յեզր երկրի՝ ի տեղին յայն, որ արեգակն ի մայրն մտանէ ³¹⁾, , :

“Յայնժամ հրամայէ արքայն Պարթեւաց զօրաց իւրոց տանել զնոսա զղուշութեամբ մեծաւ՝ Էնա և որդեւորն իւրեանց և աւելանց աղիւիւն իւրեանց, յերկիրն Հայոց առ աղգական իւր արշակունի՝ որ էր թագաւոր Հայաստան երկրին, որ և սերեալ Բաղդասար յոյժ և եղեն յաղգ մեծ ի Մամիկոնայ և ի Առնակայ. յայսմանէ այն է սպարապետ , , ³²⁾ :

Մովսէս Խորենացու և Սեբեոս Եպիսկոպոսի խօսքերից պարզ երևումէ որ եր-

րորդ դարու վերջերում պատահումէ Չինաստանում մի ծանր ապստամբութիւն թագաւորի դէմ և ապստամբողները հաւածուած լինելով փախչումեն իւրեանց գլխաւոր իշխանի և զրդողի առաջնորդութեամբ Պարսկաստանի կողմերը, բայց այնտեղ ևս հանգիստ չգտնելով՝ դալիս են Հայաստան։ Ասկած չկոյ որ Մամիկոն իշխանը և թագաւորի եղբայրը, կամ ըստ Սեբեոսի Մամիկ և Առնակ իշխանները, (նոյնպէս թագաւորի եղբայրներ) չէին կարող թողնել իւրեանց ընտանիքը և մերձաւոր մարդիկը, այլ և իւրեանց կողմնակիցները, զո՛հ բարկացած թագաւորի ձեռքին և փախչել միայնակ, առանց պահապանների, առանց զօրութեան, և կատարել այնպիսի երկարատե ճանապարհորդութիւն։ Խորենացին ակնարկումէ այս ասելով՝ “փախուցեալ աղիւիւ իւրով, , ուր “աղիւիւ , , պէտք է հասկանալ ոչ միայն իրրեւ տան կահ և կարասիք, այլ և իրրեւ ամբողջ ընտանիք, ծառաներ և մերձաւոր մարդիկ։ Այսպէս է հասկանում և Պ. Լամբը, թարգմանելով նոյն բառը Ռուս домочадцы (Գոմօչատցի) բառով, որ նշանակումէ ընդոճինք։ Այս կարծիքը առաւել ևս հաստատումէ Սեբեոսի տարեգրութիւնը, ուր անյայտ, բայց Շենաց ղեսպանը իւր աչքով տեսնող և իւր բերանով նորա հետ խօսող, հեղինակը ասումէ. “... հրամայէ արքայն Պարթեւաց զօրաց իւրոց տանել զնոսա զղուշութեամբ մեծաւ՝ Էնա և որդեւորն իւրեանց և աւելանց աղիւիւն իւրեանց յերկիրն Հայոց։

Շենաստանցի զաղթականները մտան Հայաստան նոյն իսկ միջոցին, երբ Տրդա-

(31) Վերջին խօսքերը առաջ են Խորենացուց, որը նոյնպէս գրումէ, “Եւ յէ (Շապուհ) առ թագաւորն ձենաց՝ ասելով . . . հաղածեցի զնա յաշխարհէս իմմէ յեզր երկրի և ի մուտս արեւու, որ հաւասար է նմա մահու, (զիրք Բ. եր. 162)

(32) Սեբեոս Եպիս. Բագրատունեաց, տպագր. Պոլիս, ի 1851 ամի, եր. 28—30.

տը Հռովմայեցւոց զօրքի օգնականութեամբ հալածեց Հայաստանի սահմաններից Պարսիկները և իւրից հայրենական թաղը և դահլը յափշտակողների ձեռքից, Իմանալով Չինաց գաղթականների դալը՝ Տրդատը մեծ պատուով ընդունեց նոցա և խօսոյն նշանակեց նոցա համար բընակութեան տեղ և ոռձիկ կամ սնունդ, բայց կամենալով փորձել նոցա հաւատարմութիւնը՝ մի քանի տարու ընթացքում անդադար փոփոխումէր նոցա տեղաբնակութիւնը: Իսկ երբ Ալիունեաց նախարարութեան Աղուկ նահապետը ապրստամբեցաւ Տրդատի դէմ և երբ Մամգունը՝ կատարելով թագաւորի ցանկութիւնը, զնաց Աղուկի մօտ և բարեկամ ձեւանալով դաւաճանութեամբ սպանեց նորան, այն ժամանակ Տրդատը տուեց նորան Աղուկի կամ Ալիունեաց սեփական երկիրը—Տարօն դաւաճը³⁵⁾ իբրեւ վար-

(35) Աւերը մենք տեսանք որ նոյն Տարօն դաւաճը Ա. Աղարշակը տուեց Հնդկաստանցի գաղթականներին: Պէտք է ասել որ Ա. Աղարշակից մինչև Տրդատը անցաւ համարեա 500 տարի, և թէպէտ Հնդկաստանցիք դեռ ևս պահպանել էին իւրեանց Հնդկականութիւնը հաւատի սովորութիւնների, գէմքի և դուցէ լեզուի կողմից, բայց տէրութեան աչքին նոքա աւելի չէին համարուում գաղթականներ, այլ իբրեւ Հայ ժողովուրդ, և որովհետեւ նոքա չկազմեցին առանձին մեծ նախարարութիւն, այլ երկիրը գտանւումէր Ալիունեաց նախարարութեան ձեռքին և մանաւանդ որովհետեւ նոքա պատերազմով հակառակութիւն ցոյց տուին Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին և թագաւորական զօրքին, Տրդատ թագաւորը հեշտութեամբ կարող էր տալ Տարօնի դաւաճը Չինաստանցի գաղթականներին և նոցա իշխանին:

ձառորութիւն նորա հաւատարմութեան փոխարէն: Չինաստանցիք՝ հանգստանալով մի տեղ՝ շուտով սկսան աճիլ և բազմանալ. այս վկայումէ և Սերէոսը, «... Ուր և սէրէալ Բաղդադան յոյժ և Էդէն յալֆ Դէժ ի Մամիկոնայ և Արմակայ ճինաստանցի գաղթականները շուտով կորցրին իւրեանց ազգային յատկութիւնները և բոլորովին խառնուեցան Հայերի հետ. Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի քարոզութեան ժամանակ նոքա ընդունեցին քրիստոնէութիւնը առանց հակառակութեան: Ինքն Մամգունը ըստացաւ նախարարական պատիւը և արտօնութիւնները, որը ժառանգեցին նորա որդիքը և թոռունքը և կազմեցին առանձին նախարարութիւն «Մամիկոնեանք», անունով: Կոքա ստացան և սպարապետութեան կամ Հայաստանի զօրքերի ընդհանուր հրամանատարութեան շքեղ պատիւը, որը մնաց երկար ժամանակ Մամիկոնեանց ցեղում իբրեւ ժառանգական իրաւունք: Ե. յնպէս շուտով ենթարկուելով Հայկական տարրի ազդեցութեան՝ ճինաստանցիք ինքեանք ևս ազդեցութիւն ունեցան նորա վերայ. կարելի է ասել որ նոքա մտքին ժողովրդի մէջ առանձին ազգասիրութիւն և հաստատութիւն հաւատի մէջ, որովհետեւ Մամիկոնեանց ամբողջ ազգը երեւելի հանդիսացաւ թէ իւր հաւատարմութեամբ առ տէրութիւնը, թէ իւր ազգասիրութեամբ և թէ իբրեւ քաջ ախոյեան և պաշտպան Հայաստանեայց Արկեղեցւոյ հաստատութեան:

7. Մեր ազգի մէջ մտան և բազմաթիւ Վրացիք: Ոչ մի ազգ այնպիսի սերտ յա-

բարեբուծիւն չունէր Հայերի հետ, ինչպէս Ալրացիք, գուցէ թէ իրաւացի կերպով համարուելով իբրեւ մի ճիւղ Հայոց ազգի, այս ազգը միշտ մի տեսակ որդիական հնազանդութիւն էր ցոյց տալիս Հայոց ազգին, մանաւանդ սկզբներում, համարեա միշտ նորա դաշնակից էր և զինակից: Այս յարաբերութիւնը աւելի ևս ամրացաւ քրիստոնէութեան ներդրածութեամբ մինչև այն աստիճան, որ Ալրաստանի եկեղեցին ստորադրուումէր Հայոց Աթողիկոսների իշխանութեան և կառավարումէր Հայոց Աթողիկոսներից կարգած և օծած Աթողիկոսներով մինչև վեցերորդ դարու վախճանը: Այնպէս զուգընթաց են և կապած այս երկու ազգի պատմութիւնը, որ չէ կարելի բաժանել նոցա և ուսանել մինը առանց միւսի: Հայերի ազդեցութիւնը Ալրաց վերայ երևումէ մանաւանդ լեզուի մէջ, ուր համարեա թէ երեքից երկու մասը Հայկական բառեր են և կամ Հայկական արմատներ:

Թէպէտ պատմադրութեան մէջ, ոչ մեր և ոչ Ալրաց, չեն յիշած յականէ անուանէ դիպուածներ, որ Ալրացիք խումբ խումբ դաղթած լինեն Հայաստան և այն տեղ խառնուած լինեն Հայերի հետ, բայց այս հազիւ թէ կարող է կասկածելի լինել, ինչպէս և Հայերը յետոյ բաղմամբ խումբերով դաղթեցին Ալրաստանի երկիրը:

Մենք չենք յիշում այստեղ Արաբացիների և Թաթարների դաղթականութիւնները կամ մասնակցութիւնը Հայոց ազգի կազմութեան մէջ, որովհետև նոքա շատ ուշ էին և Հայոց ազգը այդ միջոցին

չունէր աւելի զօրութիւն կլանել նոցա և միացնել իւր հետ:

Այսպէս ուրեմն մեր ազգը, ինչպէս և բոլոր ազգերը, բաղկացաւ, կազմուեցաւ զանազան մասնաւոր ցեղերից: Սոցա մէջ սկզբնական և գլխաւոր մասնիկներն էին երկու, առաջին՝ տեղական բնակիչներ, եկաց Հայաստանի կողմերը դեռ Վաթիլոնեան աշտարակաշինութիւնից առաջ, և երկրորդ՝ նոյն աշտարակի քանդուելուց յետոյ եկած մի ցեղ: Այս վերջինս աւելի բաղմամբ լինելով և աւելի հզօր՝ իշխեց տեղական բնակիչների վերայ և յատկացրեց իւր անունը նոր բաղադրած ազգին⁽³⁴⁾: Միւս ցեղերը թէպէտ ինքն ըստ

(34) Մեր ազգը կրումէ շատ անուններ. Հայք, Արմէնք, կամ Արամեանք, Թորգոմեանք, Ասքանազեանք, Յաբեթեանք, Սոմէիք, Թէպէտ մեր հեղինակները ընդունում են իբրեւ անկասկածելի ճամարտութիւն որ այդ անունները յատկացել են ազգին զանազան նահապետներից, բայց մեր ազգի անուանակոչութեանց ծանր խնդիրը զեռ ևս կարող է պատմաբանական և բառաղնական (ֆիլոլոգիական) ամենանուրբ քննութեան և հետազոտութեան: Առ այժմ այսքանը միայն անկասածելի է, որ վերոյ յիշեալ անուններից միայն երկուսը կարող են համարուել իսկապէս յատուկ անուն մեր ազգի, այն է՝ Հայք, որը գործածելի ժողովրդի և լեզուի մէջ, և Արմէնք, որ գործածուեմն օտար ազգիք աննշան փոփոխութիւններով: Բայց արժանի է ուշադրութեան և Սոմիէթի և Սոմէիք անունը. Արացիք երբէք չեն կոչում մեզ Հայք կամ Արմէնք և ոչ մեր երկիրը՝ Հայաստան կամ Արմէնիա, այլ Սոմէիս և Սոմիէթի: Այս բառս ծագումէ Արաց Սոմէիէի բառից, որ նշանակումէ Հայաստան. ուրեմն ըստ աշտարակաշինութեան տեղադրութեան Հայաստանի--վերաբերութեամբ առ Արաստանն Արացիք մեզ կոչում են Հայաստան, որպէս և մենք նոցա վերք, վերինք, Հիւսիսայինք:

ինքեան բաւականին բաղմոթիւ էին, զօրօրինակ Հրէաները, միգացիք, բայց համեմատաբար զխաւոր ցեղի հետ աննշան էին և մտան նորա մէջ իբրեւ երկրորդական մասնիկներ: Բայց մեր և օտար ազգերի կազմութեան մէջ այն տարբերութիւնն ենք տեսնում, որ ուրիշ ազգերի կազմութեան ժամանակ այս կամ այն ցեղը աւելի հզօր լինելով քան թէ միւս ցեղերը կամ թուական բաղմոթեամբ և կամ արտաքին՝ Ֆիզիքական և ներքին՝ բարոյական և մաւաւորական զօրութեամբ, ներգործումէր միւս տեղերի վերայ, տալիս էր նոցա իւր սեփական յատկութիւնները, և կլանելով նոցա փոքր առ փոքր կազմումէր, ձուլումէր նոր ամբողջութիւն, նոր ազգ՝ իւր յատուկ բնութիւնով և ուղղութիւնով: Իսկ մեր ազգի կազմութեան ժամանակ մի և նոյնը կատարուել է շատ նուազ կերպով: Բոլոր ցեղերը արտաքին կողմանէ իբր կազմելն մի ամբողջութիւն—Հայոց ազգ, և ճանաչելն իւրեանց վերայ մի հասարակաց գերազոյն իշխանական կամ արքայական իշխանութիւն, բայց ներքին կեանքի մէջ երեւցել է միշտ զարմանալի բաժանողութիւն: Իւրաքանչիւր ցեղը կարծես թէ միշտ ձգտումէր դէպի մի կողմը, միշտ աշխատումէր դուրս պրծնել ընդհանուր շաղկապից: Սորա պարզ և համոզեցուցիչ ապացոյցն է նախարարութեանց գոյանալը, նոցա կեանքը և պատմութիւնը, իսկ հետեանքը եղաւ նախարարական իրաւունքը: Ըստ մեծի մասին նախարարութիւնները գոյացան առանձին ցեղերից, որոնք ունեւորով առանձին իւրեանց տեղադրութիւն և ցեղապետ, միայն արտաքին կերպով

հնազանդումէին ընդհանուր իշխանութեան: Այսպիսի դրութեան շատ ձեռնտու էր լինում և Հայաստանի աշխարհագրական դրութիւնը, չկային մեծ և նաւագնաց գետեր և ընդարձակ ցամաք ճանապարհներ, որոնք այնպէս շուտով միացնումէն դրացի ցեղերը, ընդհակառակն բարձրադիր լեռները շատ գաւառներ համարեա բոլորովին անջատումէին միմիանցից: Այսպիսի դրութիւնից առաջ եկաւ այն նախարարական իրաւունքը—պահել իւր զօրքը, ժողովել իւր ժողովրդից հարկը, վարել դատաստանը, և այլն—որը այնպիսի մեծամեծ ֆնասներ պատճառեց ազգի ամբողջութեան ⁵⁵) լեզուի անմշակութիւնը, բաղմոթիւ գաւառական բարբառները, պատերազմում ըստ մեծի մասին յաղթած լինելը, ազգի սակաւութիւնը և անհաճութիւնը, ժողովրդի աղքատութիւնը և տգիտութիւնը, և այլն,—այս բոլորը մասամբ իւրիք հետեանք են և բաղադրիչ ցեղերի թոյլ և նուազ կապակցութեան:

Աւերջապէս, թէ որքան թոյլ էր այդ կապակցութիւնը, երեւումէ այն հանգամանքից, որ Առնիսու շրջակայում ֆնացել է մինչև այսօր մի բուռն ժողովուրդ, որոնք կոչւումէն Ուտէացիք և որոնք պահպանելն իւրեանց ցեղական լեզուն կամ բարբառը, որը շատ տարբեր է մեր լեզուից և աւելի նման է, ինչպէս և նոցա դէմքը և կազմւածքը, Աովկասեան լեռնականների լեզուին: Արդարեւ զարմանալի փաստ, որ ա-

(55) Մի ժամանակ առանձին կիսօսնիք նախարարական իրաւունքի և նորա իրաւաբանական նշանակութեան վերայ:

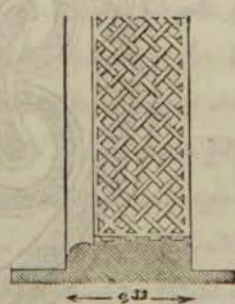
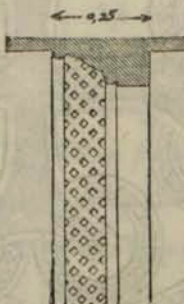
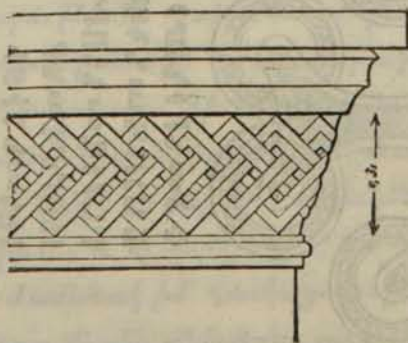
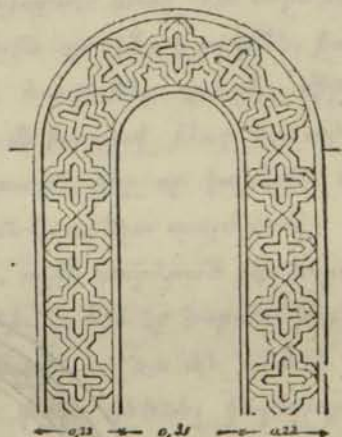
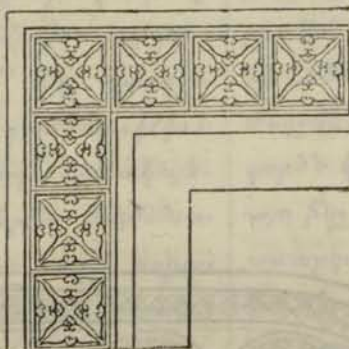
ևելի քան թէ երկու հազար տարու ընթացքում մի մասնաւոր ցեղը բոլորովին չէ խառնուել և չէ կորել ազգային ամբողջութեան մէջ, այլ մնացել են մի քանի բնկորներ, որոնք պահպանել են և իւրեանց լեզուն 56):

Վահագն Վարդապետ Բաւարացի:

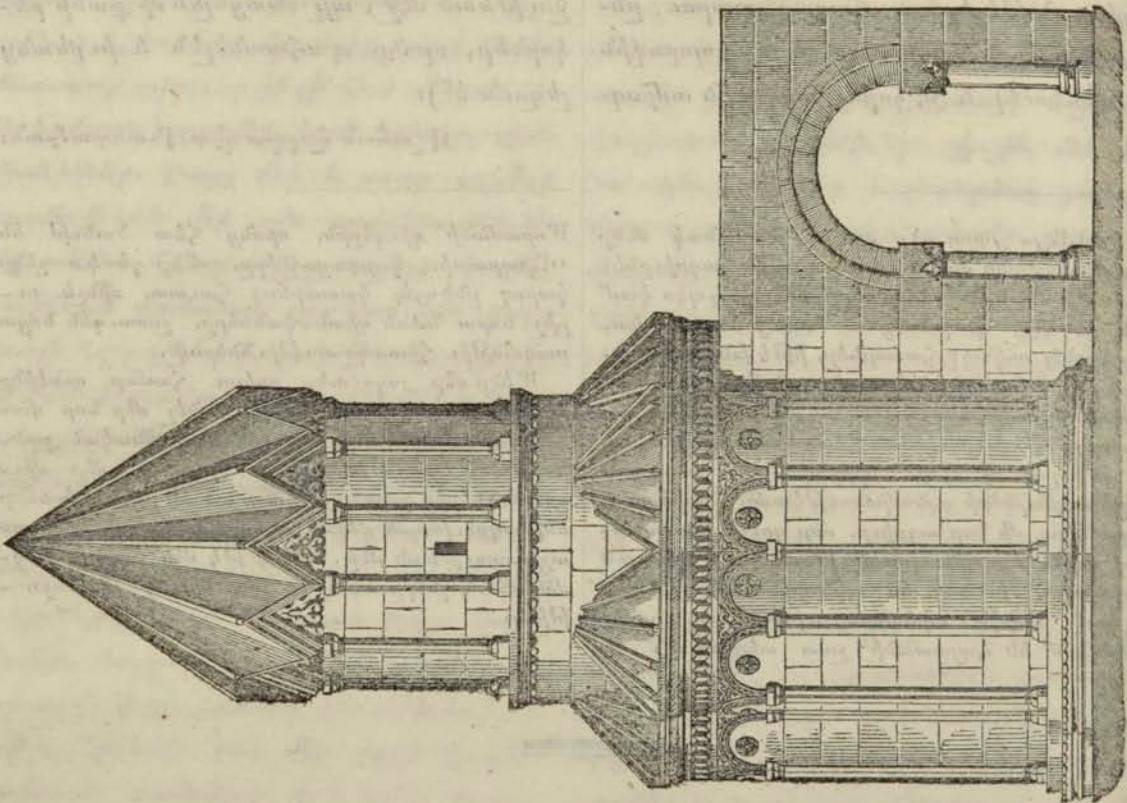
(56) Այս յօդուածը գրելու ժամանակ մենք բաւականացանք միայն մեր ազգային աղբիւրներով: Մի և նոյն բնաբանը—թէ ի՞նչպէս կամ ի՞նչ ցեղերից կազմուեցաւ Հայոց ազգը—կարող է լցնել ամբողջ հատորներ, ի՞նչ խնդիրը քննուի բազմակողմանի կերպով, այն է՝ պատմաբանական, աշխարհագրական, բառաղնական և առհասարակ հնարասութեան հետազոտութիւններով, և այս բոլորը ոչ միայն ազգային, այլ և օտար ազգի աղբիւրների օգնականութեամբ: Նորերումս յայտ եկաւ մի նոր աղբիւր, որը զուգէ ժամանակով գործէ մեր հին պատմութեան մէջ մեծամեծ հեղափոխութիւններ, եւ ակնարկումք բնական կամ «նշան» արձանագորութիւնները, որոնք գտանուում են Հայաստանի շատ տեղերում: Պ.

Մորտմանի գիւղերին, որոնց հետ ծանօթ են «Արարատի», կարգացողները, մենք գեոլոգ չենք կարող ընծայել կատարեալ հաւատ, մինչև ուրիշ նորա նման դիտնականները, չստուգեն նոցա բազմաթիւ հետազոտութիւններով:

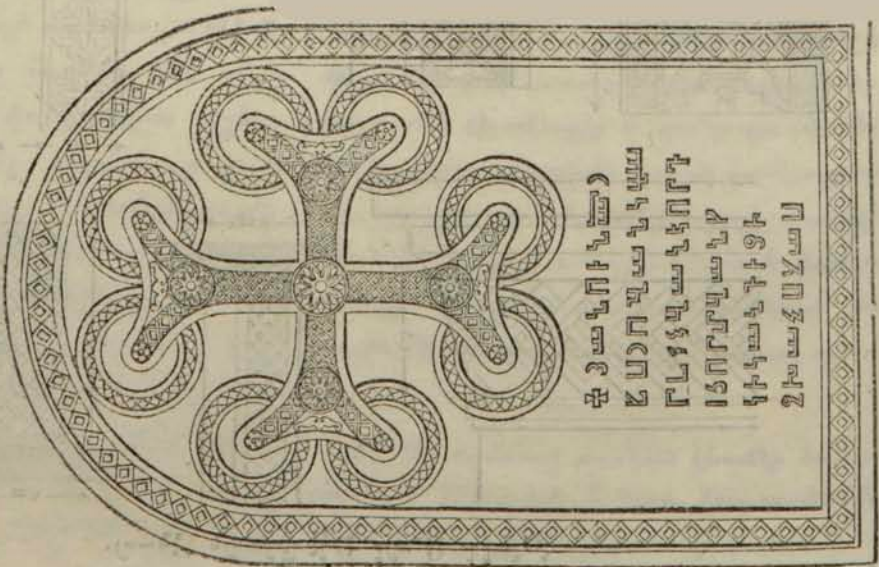
Մենք մեր յօդուածը գրելու համար ունէինք երկու նպատակ, նախ՝ յարուցանել մեր նոր մատենագրութեան մէջ ծանր և ուսումնական քնննութեան կարող խնդիրներ, երկրորդ՝ մեր միւս գրուածներից շատերը հիմնուած են այն գլխաւոր ենթադրութեան վերայ որը յայտնեցինք սոյն այս աշխատութեան մէջ, այն է թէ մեր ազգը կազմող մասնիկները ունեցան շատ նուազ միաւորութիւն:

Չարդ Մայր Եկեղեցւոյն Անոյ.

Սուրբ Եղիշիկի եկեղեցու ճակատը

Սուրբ Եղիշիկի
եկեղեցու ճակատը
և խորանը

Սուրբ Եղիշիկի եկեղեցու խորանը